

УДК 811.161.3

ГЛАГОЛЬНАЯ ДИСТРИБУТИВНАЯ МОДЕЛЬ КАК ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТ ИСТОРИЧЕСКОГО СИНТАКСИСА

С. А. ВАЖНИК¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Аннотация. Обосновывается целесообразность применения контрастивного подхода при проведении исследований в области исторического синтаксиса, заключающегося в сопоставлении двух срезов белорусского литературного языка: синтаксических моделей простого предложения начала XX в. и соотносимых с ними структур начала XXI в. Выявляются различия в архаических синтаксических моделях, синтаксическая специфика простого предложения в белорусском литературном языке начала XX в. В качестве инструмента анализа выделенного выше фрагмента синтаксических систем рассматривается глагольная дистрибутивная модель, которая в данном исследовании выполняет роль третьего компонента сопоставления. Описываются теоретические и методологические основы рассмотрения глагольной дистрибутивной модели. Подробно изучается структура глагольной дистрибутивной модели, которая включает логико-семантический (пропозиционный), категориально-семантический (селективный), формально-грамматический и лексический уровни. Выстраивается контрастивная типология синтаксических моделей, где выделены тождественные, эквивалентные и неэквивалентные структуры.

Ключевые слова: контрастивная лингвистика; дистрибутивный анализ; валентность глагольного предиката; дистрибуция; глагольная дистрибутивная модель; контрастивная типология синтаксических моделей; синтаксические архаизмы.

Образец цитирования:

Важнік С.А. Дзеяслоўная дыстрыбуцыйная мадэль як тэарэтыка-метадалагічны інструмент гістарычнага сінтаксісу. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2025;1:38–49.
EDN: BWTOVX

For citation:

Vazhnik SA. Verbal distributional model as a theoretical and methodological tool of historical syntax. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2025;1:38–49. Belarusian.
EDN: BWTOVX

Автор:

Сергей Александрович Важник – кандидат филологических наук, доцент; профессор кафедры белорусского языкознания, декан филологического факультета.

Author:

Syiarhei A. Vazhnik, PhD (philology), docent; professor at the department of Belarusian linguistics, dean of the faculty of philology.
vazhnik@bsu.by
<https://orcid.org/0009-0000-1679-0746>

ДЗЕЯСЛОЎНАЯ ДЫСТРЫБУЦЫЙНАЯ МАДЭЛЬ ЯК ТЭАРЭТЫКА-МЕТАДАЛАГІЧНЫ ІНСТРУМЕНТ ГІСТАРЫЧНАГА СІНТАКСІСУ

С. А. ВАЖНИК^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Анотацыя. Абгрунтоўваецца прыдатнасць кантрастыўнага падыходу пры правядзенні даследаванняў у галіне гістарычнага сінтаксісу, які заключаецца ў супастаўленні двух зрэзаў беларускай літаратурнай мовы: сінтаксічных мадэлей простага сказа пачатку XX ст. і суадносных структур пачатку XXI ст. Выяўляюцца адрозненні ў архаічных сінтаксічных мадэлях, сінтаксічная спецыфіка простага сказа ў беларускай літаратурнай мове пачатку XX ст. У якасці інструмента аналізу вызначанага вышэй фрагмента сінтаксічных сістэм разглядаецца дзеяслоўная дыстрыбуцыйная мадэль, якая ў дадзеным даследаванні выконвае ролю трэцяга кампанента супастаўлення. Апісваюцца тэарэтыка-метадалагічныя асновы разгляду дзеяслоўнай дыстрыбуцыйнай мадэлі. Падрабязна вывучаецца структура дзеяслоўнай дыстрыбуцыйнай мадэлі, што ўключае логіка-семантычны (прапазіцыйны), катэгарыяльна-семантычны (селекцыйны), фармальна-граматычны і лексічны ўзроўні. Складаецца кантрастыўная тыпалогія сінтаксічных мадэлей, дзе вылучаны тоесныя, эквівалентныя і неэквівалентныя структуры.

Ключавыя словы: кантрастыўная лінгвістыка; дыстрыбуцыйны аналіз; валентнасць дзеяслоўнага прэдыката; дыстрыбуцыя; дзеяслоўная дыстрыбуцыйная мадэль; кантрастыўная тыпалогія сінтаксічных мадэлей; сінтаксічныя архаізмы.

VERBAL DISTRIBUTIONAL MODEL AS A THEORETICAL AND METHODOLOGICAL TOOL OF HISTORICAL SYNTAX

S. A. VAZHNIK^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliezhnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

Abstract. The publication substantiates the expediency of using the contrastive approach when conducting research in the field of historical syntax: when comparing two sections of the Belarusian literary language – syntactic models of a simple sentence of the early 20th century and the structures of the early 21st century that are related to them. Comparison of syntactic facts of the Belarusian language in a hundred-year perspective is carried out by means of contrastive distributional analysis in order to identify differences in archaic syntactic models, identify syntactic specifics in the archaic version of a simple sentence of the Belarusian literary language of the early 20th century compared to the modern version. As a tool suitable for describing the above-identified fragment of syntactic systems, we propose to consider the verbal distributional model, which in this paper plays the role of the third component of comparison. The theoretical and methodological foundations of the verbal distributional model are described. The structure of the verbal distributional model is described in detail, which includes logical-semantic (propositional), categorical-semantic (selective), formal-grammatical and lexical levels. A contrastive typology of syntactic models is constructed, in which we distinguish identical, equivalent and nonequivalent structures.

Keywords: contrastive linguistics; distributional analysis; valence of the verbal predicate; distribution; verbal distributional model; contrastive typology of syntactic models; syntactic archaisms.

Уводзіны

У сучасным мовазнаўстве кантрастыўны падыход прадугледжвае выяўленне адрозненняў (кантрастаў) у працэсе супастаўлення розных моў. Такое даследаванне праведзена намі на матэрыяле беларускай і польскай моў [1]. У дадзенай публікацыі мы прапануем выявіць сінтаксічную спецыфіку простага сказа ў межах адной мовы, супастаўляючы моўны зрэз беларускай літаратурнай мовы пачатку XX ст. (мікрадыяхранія) і моўны зрэз пачатку XXI ст. (сінхронія). У сувязі з гэтай акалічнасцю ўводзім паняцце ўнутрымоўнага супастаўлення.

Дасягнуць пастаўленую вышэй мэту нам дапаможа дзеяслоўная дыстрыбуцыйная мадэль (ДДМ) – наўмысна збудаваная тэарэтычная мадэль, дзякуючы якой мы можам супастаўляць дыстрыбуцыю тых

ці іншых архаічных і сучасных дзеяслоўных прэдыкатаў. ДДМ распрацавана ў рэчышчы вербацэнтрычнай канцэпцыі сказа (А. А. Пацябня, Я. Лёсік, Л. Тэнер, У. Чэйф, Ч. Філмар, З. Салёні) з улікам дасягненняў семантычнага сінтаксісу (Ц. П. Ломцеў, А. Я. Міхневіч, В. У. Мартынаў, Г. Хэльбіг, С. Кароляк, Б. Ю. Норман) і функцыянальнай граматыкі (М. У. Усеваладава, Г. А. Золатава, К. Паляньскі, П. П. Шуба, М. І. Канюшкевіч, А. К. Кіклевіч).

Апісваючы валентнасныя патэнцыі і дыстрыбуцыю дзеясловаў, мы выходзім на сінтаксічны ўзровень: дыстрыбуцыйная формула (ДФ) таго ці іншага дзеяслова – гэта, па сутнасці, сінтаксічная мадэль (СМ) простага сказа з тым ці іншым вяршынным прэдыкатам.

Сінтаксічная спецыфіка кожнай мовы выяўляецца толькі праз «паслядоўнае вызначэнне кантрастаў і адрозненняў свайго і чужога» [2, с. 41]. Такі катэгарычны падыход, арыентаваны перш за ўсё на выяўленне сінтаксічных адрозненняў у глыбіннай і паверхневай структурах простага сказа ў беларускай мове пачатку XX ст., прымаецца і аўтарам дадзенага даследавання.

Матэрыялы і метады даследавання

Кваліфікацыя дзеяслова ў якасці цэнтральнага элемента (простага) сказа (прынцып вербацэнтрызму) з’яўляецца асноўным метадалагічным палажэннем дастаткова вялікай колькасці даследаванняў, праведзеных у славістыцы за некалькі апошніх дзесяцігоддзяў. Ёсць такія работы і ў беларускім мовазнаўстве. Да іх адносяцца працы В. У. Мартынава, А. Я. Міхневіча, С. М. Прохаравай, Л. М. Чумак, Б. Ю. Нормана і інш. Прынята лічыць, што ад валентнасных уласцівасцей дзеяслова залежыць сінтаксічная перспектыва сказа. Просты сказ, такім чынам, інтэрпрэтуецца як рэалізацыя семантыка-сінтаксічных асаблівасцей дзеяслоўнага прэдыката (як рэалізацыя прэдыкатна-актантнай структуры, дзе колькасць і якасць актантных пераменных абумоўлены адпаведным прэдыкатам).

Такі падыход дае падставы лічыць дзеяслоўны прэдыкат і яго сінтаксічнае акружэнне суадносным па сваім аб’ёме з такімі паняццямі, як мінімальная структура сказа (У. Р. Гак, І. Ф. Андэрш), мінімальны сказ (С. Кароляк, Р. Гжэгарчыкова) або арыентаваная фраза (Ю. Д. Абрэсян). У семантычнай структуры дзеяслова фактычна «запраграмавана» прапазіцыйная структура сказа, што дазваляе выйсці дзеяслову за тэарэтычныя межы словазлучэння [3, с. 369; 4, с. 178]. Са сказанага вынікае, што непасрэдным аб’ектам даследавання ў працы выступае не проста дзеяслоў, а структура простага сказа, арганізаваная пэўным дзеяслоўным прэдыкатам.

Ідэя аб тым, што моўныя адзінкі могуць быць вызначаны непасрэдна праз іх акружэнне, гэта значыць праз іх адносіны да іншых адзінак таго ж парадку, не з’яўляецца новай. Яе пачалі актыўна распрацоўваць з канца 1930-х гг. у адной з найбольш вядомых і ўплывовых школ амерыканскага структуралізму – школ амерыканскай дыстрыбуцыйнай лінгвістыкі (Б. Блок, Е. Найда, З. Харыс, Ч. Хокет і інш.).

Асноўныя эксперыментальныя прыёмы дыстрыбуцыйнай лінгвістыкі, што ўзніклі для «дэшыфроўкі» моўных фактаў індзейскіх моў, сталі шырока выкарыстоўвацца і ў славянскім мовазнаўстве. Так, адну з першых сістэмных спроб аналізу значэнняў дзеясловаў на аснове іх сінтаксічных уласцівасцей зрабіў у пачатку 1960-х гг. Ю. Д. Абрэсян [5–9]. Яго працы, а таксама працы іншых прадстаўнікоў маскоўскай семантычнай школы (І. А. Мяльчук, А. К. Жалкоўскі, Л. М. Іарданская і інш.) былі знакавымі не толькі ў парадзгме савецкага мовазнаўства. Яны моцна паўплывалі на развіццё нацыянальных семантычных і сінтаксічных школ у розных славянскіх краінах.

Сінтаксічная ўласцівасць моўнай адзінкі ўступаць у пастаянныя сінтаксічныя сувязі (спалучаюцца) не з усімі (любымі) адзінкамі, а толькі з некаторымі з іх, што адносяцца да таго ж узроўню і з’яўляюцца абмежаванымі пэўнымі семантычнымі ці фармальнымі класамі, называецца ў лінгвістычнай навуцы селекцыяй [10, с. 53–68, 107–127; 11]. Паралельна ўжываецца і больш шырокі тэрмін – дыстрыбуцыя (сукупнасць усіх акружэнняў (кантэкстаў), у якіх можа выступаць пэўная моўная адзінка (фанема, марфема, слова), што мае вельмі абмежаваную здольнасць спалучацца з іншымі адзінкамі таго ж узроўню) [12, с. 123; 13, с. 50]. Пры гэтым заўважым, што словы з рознымі селектыўнымі абмежаваннямі адрозніваюцца сваёй дыстрыбуцыяй і належаць да розных дыстрыбуцыйных класаў.

Дыстрыбуцыйныя рысы той ці іншай моўнай адзінкі выяўляюцца на семантыка-сінтаксічным і фармальна-сінтаксічным узроўнях. Такі падзел абумоўлены адным з асноўных метадалагічных прынцыпаў апісання моўных адзінак – прынцыпам бінарнай структуралізацыі моўных элементаў, у адпаведнасці з якім гэтыя адзінкі маюць двухбаковы характар і таму павінны аналізавацца як у плане зместу, так і ў плане выражэння.

Аднак у ранейшых апісаннях сінтаксісу беларускай мовы, «фармальных» па сваёй сутнасці, семантычныя ўласцівасці моўных адзінак часта не ўлічваліся. Сучасныя сінтаксічныя даследаванні маюць семантычную аснову. Гэтым жа падыходам карыстаемся і мы, праводзячы дыстрыбуцыйны аналіз у напямку ад глыбінных структур да паверхневых.

Кантрастыўная лінгвістыка, пра якую пачалі пісаць у англамоўнай літаратуры як пра асобы лінгвістычны напрамак яшчэ ў 1960-я гг., у цяперашні час уяўляе сабой самастойную мовазнаўчую дысцыпліну са сваімі мэтамі, задачамі, аб'ектам і метадамі даследавання. Яна ўзнікла на стыку структурнай тыпалогіі моў і лінгвадыдактыкі і першапачаткова мела практычнае прызначэнне. Вынікі кантрастыўнага аналізу выкарыстоўваліся пераважна для аптымізацыі працэсу навучання замежным (няроднасным) мовам або для ажыццяўлення рэлевантнага перакладу з адной мовы на другую. З цягам часу ўласна прыкладныя праблемы кантрастыўнай лінгвістыкі атрымалі належнае тэарэтычнае асэнсаванне. Перадусім гаворка ідзе пра паняцце мовы-пасрэдніцы, што з'яўляецца ключавой праблемай для сучаснай кантрастыўнай граматыкі (гл. працы В. Касэкі-Тошэвай, З. Грэня, Д. Рытэль-Куц, М. Карыткоўскай і інш.).

Вынікі і іх абмеркаванне

Спецыфіка апісання дыстрыбуцыі дзеяслоўнага прэдыката. Гаворачы пра дыстрыбуцыю дзеяслоўнага прэдыката, некарэктным, відаць, будзе вылучэнне толькі фармальнага акружэння гэтай адзінкі. Дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката павінна апісвацца шматмерна, што абумоўлена яго статусам у структуры простага сказа: дзеяслоў як прэдыкат мае логіка-семантычнае акружэнне, дзеяслоў як семантычная адзінка – акружэнне, абумоўленае прыналежнасцю актантаў да адпаведных катэгарыяльна-семантычных класаў, дзеяслоў як марфалагічная адзінка – фармальна-граматычнае акружэнне, дзеяслоў як лексічная адзінка – лексічнае акружэнне. Такім чынам, рэлевантнымі для вывучэння дыстрыбуцыйных уласцівасцей дзеяслова з'яўляюцца логіка-семантычны (прапазіцыйны), катэгарыяльна-семантычны, фармальна-граматычны і лексічны ўзроўні.

Кожны дыстрыбуцыйны ўзровень суадносіцца з адпаведным узроўнем валентнасці: узровень логіка-семантычнай дыстрыбуцыі – з узроўнем логіка-семантычнай валентнасці, узровень семантычнай дыстрыбуцыі – з узроўнем семантычнай валентнасці, узровень фармальна-граматычнай дыстрыбуцыі – з узроўнем сінтаксічнай валентнасці [14; 15, с. 146–168, 152–170, 227–228].

Факт, што дзеяслоўны прэдыкат накладвае на сваё акружэнне абмежаванні ў спалучальнасці (гэта значыць, што ў ім могуць ужывацца толькі словы адпаведных функцыянальных класаў), дазваляе вылучыць наступныя тыпы дыстрыбуцыйных абмежаванняў:

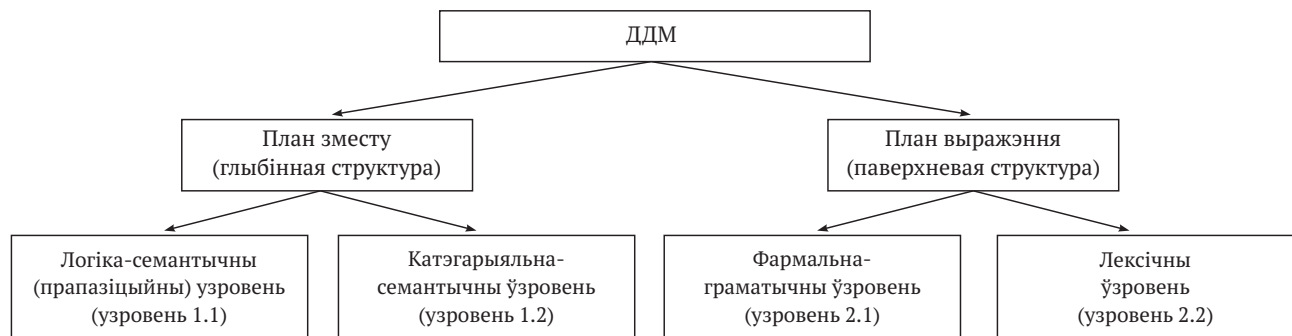
- 1) логіка-семантычныя (абумоўліваюцца прапазіцыйнай якасцю таго ці іншага актанта);
- 2) катэгарыяльна-семантычныя (абумоўліваюцца дзеяннем у мове закона семантычнага дапасавання і вызначаюцца прыналежнасцю таго ці іншага актанта ў сінтаксічным акружэнні дзеяслова да пэўнага катэгарыяльна-семантычнага класа, напрыклад да класа адушаўлёных, абстрактных, персанальных і іншых імёнаў);
- 3) фармальныя (абумоўліваюцца прыналежнасцю таго ці іншага актанта да пэўнага фармальна-граматычнага класа (намінацыі (далей – N_{nom}), акузатыі (далей – N_{acc}) і г. д.));
- 4) лексічныя (вызначаюцца індывідуальнай (а не абагульненай) характарыстыкай слова – яго лексічным значэннем).

Вылучаныя тыпы дзеяслоўнага акружэння з'яўляюцца адначасова ўмовамі (логіка-семантычнымі, семантычнымі, фармальна-граматычнымі і лексічнымі) рэалізацыі актуальнага дзеяслоўнага значэння.

Пад дыстрыбуцыйнымі ўласцівасцямі дзеяслоўнага прэдыката ў дадзенай працы будуць разумецца наступныя колькасныя і якасныя характарыстыкі актантаў: колькасць адкрытых дзеясловам актантаў пазіцый, іх аблігаторны або факультатывны характар, якасць актантаў (логіка-семантычная, катэгарыяльна-семантычная, фармальна-граматычная, лексічная).

Такім чынам, кожны асобны дзеяслоў будзе мець унікальны, у пэўнай ступені непаўторны набор дыстрыбуцыйных прымет, што нельга не ўлічваць пры кантрастыўным аналізе.

Дадзены падыход дазваляе пабудаваць чатырохузроўневую дзеяслоўную дыстрыбуцыйную мадэль, рэлевантную для аналізу сінтаксічных мадэлей простага сказа, якая адлюстравана на мал. 1.

Мал. 1. Дзеяслоўная дыстрыбуцыйная мадэль

Fig. 1. Verbal distributional model

ДДМ: агульная характарыстыка. ДДМ – гэта тэарэтычная (аксіяматычная, дэдуктыўна вызначаная, метамоўная) мадэль. Яна не з’яўляецца суцэльнай абстракцыяй і прадстаўляе сабой тэарэтычна вызначаны, але аб’ектыўна дадзены, падказаны рэальнымі сінтаксічнымі паводзінамі дзеяслоўных прэдыкатаў «прадукт» аналітычнай працы даследчыка. ДДМ настолькі ж рэальная, наколькі рэальна можна апісаць семантыку адпаведнага дзеяслова праз яго дыстрыбуцыю.

ДДМ пры супастаўленні моў або ўнутрымоўных зрэзаў выконвае функцыю мовы-пасрэдніцы, якая з’яўляецца трэцім кампанентам супастаўлення, або *tertium comparationis*. Такі падыход дазваляе вылучыць наступныя этапы даследчыцкай працы: 1) вызначэнне мовы-пасрэдніцы; 2) супастаўленне кожнай з моў (А і В) з мовай-пасрэдніцай; 3) вызначэнне міжмоўных адпаведнасцей паміж мовамі А і В на аснове фактаў, атрыманых пры супастаўленні кожнай канкрэтнай мовы з мовай-пасрэдніцай; 4) праверка атрыманых даных праз так званы аднабаковы метада – ад мовы А да мовы В і наадварот.

Мова-пасрэдніца займае, такім чынам, становішча паміж мовамі (у англамоўнай літаратуры прыняты тэрмін *interlanguage* [16; 17]).

Аб’ём ДДМ абумоўлены валентнасцямі і дыстрыбуцыйнымі ўласцівасцямі дзеяслова. Ёсць падставы ўлічваць пры дыстрыбуцыйным аналізе як аблігаторныя, так і факультатыўныя дзеяслоўныя валентнасці. Паводле Ю. Д. Абрэсяна, пры апісанні ДФ мэтазгодна паказваць усе факультатыўныя пазіцыі, бо толькі «разгорнутыя» ДФ з’яўляюцца найбольш эфектыўнымі ў плане семантычнай дыферэнцыяцыі слоў. Параўнаем выразы *група бяжыць* і *час бяжыць*, у якіх фармальная ДФ $N_{\text{ном}} - V_f$ (дзе V_f – фінітная форма дзеяслова) не адрознівае значэнні дзеяслова *бегчы* ў прыведзеных выпадках, і толькі яе пашырэнне (*група бяжыць у сталоўку абедань*) дазваляе ДФ выканаць сэнсаадрознівальную функцыю [7, с. 152–153].

ДДМ, як і любая сінтаксічная адзінка, мае двухбаковы характар, гэта значыць характарызуецца наяўнасцю ўзаемазалежных і ўзаемаабумоўленых плана зместу і плана выражэння. Вопыт «добрай сінтаксічнай тэорыі» [18, с. 302] паказвае, што ў сувязі з асіметрыяй глыбінных і паверхневых структур найбольш перспектыўна вылучаць мадэлі на аснове семантычных і структурных прымет адначасова [19, с. 70]. Адметна, што некаторыя вучоныя спрабуюць вылучаць адначасова семантычную і фармальную мадэлі сказа. Параўнаем, напрыклад, паняцці *семантыка-сінтаксічная мадэль* і *фармальна-граматычная схема сказа* [20, с. 5–6; 21, с. 74], *schemat syntaktyczny* і *szablon syntaktyczny* [22], *план зместу (прапазіцыя) сінтаксічнай мадэлі* і *план выражэння (фармальная структура) сінтаксічнай мадэлі* [21; 23, с. 4–5; 26]. Пры гэтым глыбінная структура разглядаецца як зыходная, а паверхневая лічыцца рэалізацыяй зыходнай структуры, што з’яўляецца яшчэ адным аргументам на карысць тэзіса аб непасрэднай абумоўленасці сінтаксісу глыбінных і сінтаксісу паверхневых структур як двух асноўных аспектаў апісання сінтаксічных адзінак.

ДДМ мае комплексны характар. Яна ўлічвае магчымасці дзеяслова спалучацца на чатырох узроўнях, на якіх ён функцыянуе адпаведна як логіка-семантычная, семантычная, марфалагічная і лексічная адзінка.

Апісанне дыстрыбуцыйных уласцівасцей дзеяслова праз ДДМ уяўляе сабой паўузроўневы комплексны аналіз дыстрыбуцыі дзеяслоўнага прэдыката, што ў межах адной мадэлі дазваляе аб’яднаць прапазіцыйную, семантычную, фармальную і лексічную структуры і праз іх апісаць розныя тыпы архаічных і сучасных простых сказаў.

Такое інтэграванае апісанне мовы, якое прадугледжвае адзінства сінтаксісу і семантыкі, граматыкі і лексікі, адпавядае агульнай тэндэнцыі развіцця лінгвістыкі канца XX – пачатку XXI ст. [24, с. 4; 25, с. 16, 45–46].

Будова ДДМ

План зместу (глыбінная структура) ДДМ. Узровень 1.1 ДДМ. На ўзроўні 1.1 ДДМ праводзіцца апісанне логіка-семантычных дыстрыбуцыйных уласцівасцей дзеяслоўных прэдыкатаў, пад якімі разумеюцца колькасць імплікаваных праз прэдыкат актантаў пазіцый, іх аблігаторны або факультатыўны характар і прапазіцыйная якасць актантаў. Іншымі словамі, на ўзроўні 1.1 ДДМ для кожнага дзеяслова вызначаецца зыходная прэдыкатна-актантная структура (ЗПАС), колькасць і прапазіцыйная якасць актантаў у якой прадвызначаюцца значэннем прэдыкатаў. ЗПАС суадносіцца са структурай той ці іншай тыповай пазамоўнай сітуацыі: у складзе прапазіцыі ДДМ прыватныя функцыі глыбінных склонаў звязаны да абазначэння роляў партыцыпантаў у структуры сітуацыі [4, с. 174; 26; 27, с. 126].

Набор глыбінных склонаў мае традыцыйны ўніверсальны для розных моў характар і суадносіцца з такімі паняццямі, як агенс, пацыенс, эксперыенсіў, інструмент, лакатыў, адрасат, пасесар, бенефіцыянт і інш. У розных аўтарскіх канцэпцыях прыводзяцца розныя колькасць і якасць глыбінных склонаў. Так, пачынальнік склонавай граматыкі Ч. Філмар у розныя перыяды вылучае 5–8 глыбінных склонаў. У працах А. А. Халадовіча фігуруюць 3 «удзельнікі сітуацыі», У. Чэйфа – 7 глыбінных склонаў, В. В. Багданавай і Т. Б. Алісавай – 14. М. Каўка даводзіць колькасць семантычных функцый да 16, Ю. Д. Абрэсян піша пра 25 відаў валентнасці, Н. М. Лявонцьева – пра 50 актантаў і г. д. Колькасць

актантаў у розных навуковых класіфікацыях вагаецца ад 2 (А. Хэйл) да 86 (М. У. Усеваладава)¹. «Глыбіня» гэтых класіфікацый залежыць «ад парога дробнасці семантычных валентнасцей прэдыкатаў» [23, с. 7; 28, с. 57–58, 66–67]. Больш за тое, дадзены «падзел можна давесці да кожнай асобнай аргументнай ролі канкрэтных слоў» [29, с. 125].

Логіка-семантычны ўзровень ДДМ у нашай працы базіруецца на інвентары семантычных функцый, вылучаных М. У. Усеваладавай [30, с. 134–153].

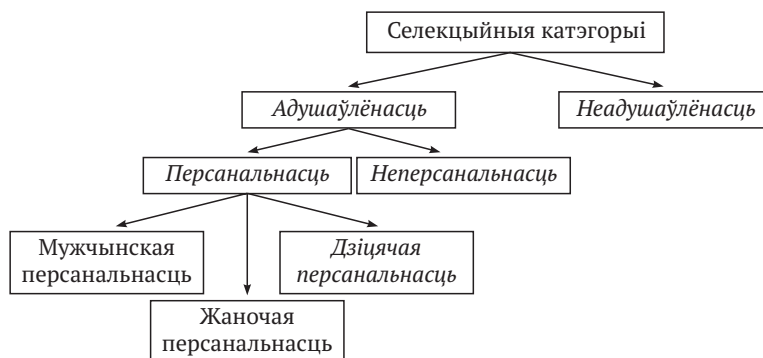
Узровень 1.2 ДДМ. На ўзроўні 1.2 акружэнне кожнага дзеяслоўнага прэдыката характарызуецца якасна шляхам указання семантычных дыстрыбуцыйных абмежаванняў праз такія паняццёвыя катэгорыі, як адушаўлёнасць ці неадушаўлёнасць (далей – $\pm$ Anim), персанальнасць ці неперсанальнасць (далей – $\pm$ Pers), абстрактнасць (канкрэтнасць) і інш. Пры неабходнасці магчыма далейшая канкрэтызацыя значэння. Для большасці дзеясловаў характэрна семантычная выбіральнасць: каб сказ быў правільным, яны павінны спалучацца не з любымі актантамі, а толькі з некаторымі, абмежаванымі пэўнымі функцыянальна-семантычнымі класамі. Гэты выпадак – той самы прыклад, калі «ў сінтаксіс “умешваецца” не семантыка асобных слоў, а семантыка пэўных (больш ці менш агульных) катэгорый» [31, с. 178].

Канстатуючы адсутнасць навукова абгрунтаванага комплексу семантычных характарыстык актантаў, які задавальняў бы ўсіх даследчыкаў. У розных аўтарскіх канцэпцыях прыводзяцца неаднолькавыя па колькасці і якасці таксаноміі. Так, Г. Хэльбіг і В. Шэнкель, якія аднымі з першых у лексікаграфічнай практыцы выкарысталі для апісання семантычнага акружэння дзеясловаў дакладна вызначаны комплекс семантычных дыстрыбуцыйных характарыстык у якасці лексікаграфічных параметраў, вылучалі 12 прымет: abstract – [Abstr]; abstract (als human) – [Abstr (als Hum)]; action – [Act]; +animate – [+Anim]; –animate – [–Anim]; human – [Hum]; –human – [–Hum]; causal – [Caus]; direction – [Dir]; local – [Loc]; modal – [Mod]; temporal – [Temp] [14, S. 72–74].

На думку Ю. Д. Абрэсяна, спалучальнасць павінна быць абагульнена ў тых катэгорыях, якія маюць структурную аснову ў пэўнай мове (12 катэгорый): адушаўлёныя прадметы (асоба, не асоба, асоба мужчынскага полу, асоба жаночага полу), неадушаўлёныя прадметы (канкрэтныя прадметы, рэчы, адзінкавыя рэчаў, зборнасць як прымета рэчаў, рэчывы, абстрактныя паняцці) [5, с. 56].

Найбольш поўны набор (16 адзінак) семантычных уласцівасцей дзеяслоўнага акружэння прадстаўлены ў працы [32, т. 1, с. 6–7, 9–10]: abstrakcyjność [+Abstr], konkretność [–Abstr], żywotność [+Anim], nieżywotność [–Anim], osobowość [+Hum], nieosobowość [–Hum], zbiorowość [Coll], żywioł [Elm], roślina [Fl], informacja [Inf], instytucja [Instit], narzędzie [Instr], płyn [Liqu], maszyna [Mach], materiał [Mat], część [Pars]. Некаторыя з гэтых семантычных характарыстык утвараюць камбінацыі тыпу [–Abstr/–Anim], [+Hum/Pars].

Пры апісанні спалучальнасці прамапераходных дзеяслоўных прэдыкатаў апрабаваную прайшла класіфікацыя селекцыйных катэгорый, адлюстраваная на мал. 2 (курсівам вылучаны селекцыйныя катэгорыі, што прадвызначаюць будову сучаснай (С) і архаічнай (А) транзітыўных мадэлей: на катэгорыю адушаўлёнасці (неадушаўлёнасці) арыентуецца сучасная беларуская літаратурная мова, на катэгорыі персанальнасці (неперсанальнасці) і даросласці (недаросласці) – беларуская літаратурная мова пачатку XX ст. [1, с. 341–350; 33–36].

Мал. 2. Класіфікацыя селекцыйных катэгорый

Fig. 2. Classification of selective categories

¹Спісы дэнататыўных роляў у розных аўтараў будуць на розных падставах, таму адрозніваюцца па колькасці і якасці. Адны вылучаюць мінімальныя наборы актантаў, іншыя, у тым ліку і М. У. Усеваладава, бачаць патрэбу ў канкрэтызацыі, дэталізацыі ролевых функцый, што абумоўлена ў першую чаргу характарам прэдыката і агульным тыпам сітуацыі. Так, у аўтара найбольш шматлікай класіфікацыі актантаў падзелены на наступныя класы (праз працяжнік указваецца колькасць тыпаў актантаў, якія з’яўляюцца прадстаўнікамі пэўнага класа): ролі тыпу «прагнаніст» – 18; ролі тыпу «пацыент» – 11; ролі тыпу «адрасат» – 4; ролі тыпу «інструмент» – 8; ролі тыпу «сітуацты» – 13; ролі тыпу «сірканстанты» – 32 [30, с. 133–153].

Пры дапамозе гэтай класіфікацыі можа быць апісана спецыфіка не толькі транзітыўных канструкцый. Ёсць спробы апісаць таксама селекцыйную катэгорыю адчужальнасці (неадчужальнасці) і беларускія пасесійныя мадэлі [21, с. 214–216; 37].

План выражэння (паверхневая структура) ДДМ. Глыбінная структура ДДМ, якая, па сутнасці, уяўляе сабой семантычную структуру простага сказа, на паверхневым узроўні «маніфестуецца» праз самыя разнастайныя лексіка-граматычныя варыянты [38, с. 28].

Узровень 2.1 ДДМ. На ўзроўні 2.1 для кожнага дзеяслоўнага прэдыката прыводзяцца колькасныя і якасныя характарыстыкі яго фармальна-граматычнага акружэння: колькасць эксплікаваных актантаў, іх аблігаторны або факультатывны характар; марфалага-сінтаксічныя тыпы дзеяслоўных пашыральных пашыральнікаў, што ўказваюць на прыналежнасць залежных ад дзеяслова элементаў да пэўнай часціны мовы і на ўжыванне ў адпаведнай склонавай форме.

Элементарнай адзінкай плана выражэння на фармальна-сінтаксічным узроўні з’яўляецца граматычная форма актанта. У сістэме дзеяслоўных пашыральных пашыральнікаў базіс складаюць склонавыя формы назоўнікаў: сінтэтычныя (намінатыў (N_{nom}), генітыў (N_{gen}), датыў (N_{dat}), акузатыў (N_{acc}), інструменталь (N_{instr}), лакатыў (N_{loc})), аналітычныя (назоўнік у пэўнай склонавай форме з прыназоўнікам (nN_n)), а таксама іншыя тыпы сінтаксічных пашыральных пашыральнікаў (дэвербатыў (N_v), інфінітыў (Inf), прыметнік (Adj), прыслоўе (Adv), даданая частка ($Sent$)).

Заўважым, што адна і тая ж прэдыкатна-актантная структура можа мець некалькі варыянтаў свайго фармальнага ўвасаблення на паверхневым узроўні. Фармальная варыянтнасць сведчыць пра спецыфіку той ці іншай мовы на ўзроўні паверхневых структур.

Узровень 2.2 ДДМ. Як зазначае Б. Ю. Норман, функцыянальная нагрузка мадэлі звязана не толькі з варыянтамі яе марфалагічнага выражэння, але і з дыяпазнам лексем, што адпавядаюць прэдыкатнай пазіцыі мадэлі [23, с. 18]. Аднак не менш важна, на нашу думку, гаварыць пра дыяпазон лексем, суадносных з актантамі пазіцыямі.

Запаўненне адкрытых праз дзеяслоўны прэдыкат актантаў пазіцый канкрэтнай лексікай адбываецца пры актуалізацыі сказа і фарміраванні выказвання [39, с. 35], прычым тая ці іншая ЗПАС можа мець мноства лексічных варыянтаў сваёй рэалізацыі ў маўленні [40, с. 20]. Кожная прэдыкатна-актантная структура суадносіцца з пэўным наборам лексем, здольных без парушэння правіл семантычнага дапаўнення займаць некаторую пазіцыю.

Замышчэнне актантаў пазіцый на ўзроўні 2.2 ДДМ абумоўлена тымі дыстрыбуцыйнымі абмежаваннямі, што былі вылучаны на ўзроўні 1.2 ДДМ. У выніку дзеяння закона семантычнай выбіральнасці ў актантаў пазіцый прэдыката могуць уваходзіць толькі такія лексемы, якія супадаюць з прэдыкатнай лексэмай па сваім «семантычным кодзе», гэта значыць утрымліваюць у сваёй семантычнай структуры агульныя з прэдыкатам семантычныя кампаненты. Іншымі словамі, у рэальнай моўнай плыні кожны дзеяслоў рэалізуе вызначаны на ўзроўні 1.2 ДДМ дыстрыбуцыйны абмежаванні ў адпаведнасці з індывідуальным парогам сваіх спалучальных абмежаванняў.

Кантрастыўная тыпалогія ДДМ. Вызначым магчымыя тыпы адпаведнасцей на ўзроўні кантрастыўных пар.

Як паказвае наш уласны вопыт супастаўлення ДДМ, больш зручна зыходзіць з традыцыйнай бінарнай сістэмы міжмоўных адпаведнасцей. У розных аўтарскіх канцэпцыях два асноўныя тыпы сінтаксічных адпаведнасцей называюцца па-рознаму: адпаведнасць тоеснасці – адпаведнасць адрознення [41, с. 3], ізамарфізм (падабенства) – аламарфізм (разыходжанне) [42, с. 27], універсальнае – спецыфічнае [23].

Параметрамі супастаўлення сінтаксічных адзінак у дадзенай працы прапануем лічыць усе ўзроўні, што былі вылучаны ў структуры ДДМ, а іменна логіка-семантычны (прапазіцыйны), катэгарыяльна-семантычны, фармальна-граматычны і лексічны. Пры гэтым на кожным з чатырох узроўняў супастаўлення будзем зыходзіць з бінарнай сістэмы міжмоўных адпаведнасцей, вылучаючы тоесныя (цалкам падобныя, ізаморфныя) і нятоесныя (адрозныя, аламорфныя) элементы.

Вынікі дыстрыбуцыйнага аналізу, прадстаўленыя ў табл. 1, дазваляюць вызначыць наступную кантрастыўную тыпалогію: тоесныя, нятоесныя (эквівалентныя і неэквівалентныя) ДДМ. Праілюструем кожную разнавіднасць кантрастыўнай тыпалогіі на прыкладзе сінтаксічных мадэлей дзеяслоўнага прэдыката *смяцца*.

У сінхраніі ў беларускай літаратурнай мове ўжываюцца дзеясловы *смяцца-1* як прэдыкат праявы пэўнага стану (смяцца ад радасці) і *смяцца-2* + з N_{gen} як прэдыкат адносінаў з адмоўнай ацэнкай (з пакрыўджанай жонкі) [43, с. 97–98].

У дыяхраніі зафіксавана пяць разнавіднасцей дзеяслова *смяцца* з розным іменным пашырэннем: традыцыйныя для беларускай мовы разнавіднасці *смяцца-1* і *смяцца-2* + з N_{gen} , *смяцца-3* + над N_{instr} як прэдыкат адносінаў з адмоўнай ацэнкай, *смяцца-4* + перад N_{instr} як прэдыкат адносінаў з адмоўнай ацэнкай, *смяцца-5* + да N_{gen} як прэдыкат адносінаў са станоўчай ацэнкай [43, с. 100–103].

Табліца 1

Кантрастыўная тыпалогія дзеяслоўных мадэлей

Table 1

Contrastive typology of verbal models

Тып мадэлі	План зместу	План выражэння
Тоесныя мадэлі	+	+
Нятоесныя мадэлі: эквівалентныя мадэлі	+	—
неэквівалентныя мадэлі	—	—

Заўвага. Знак «плюс» абазначае тоеснасць СМ дзеясловаў адной кантрастыўнай пары на адпаведным узроўні супастаўлення, знак «мінус» абазначае нятоеснасць.

Тоесныя мадэлі. Тоесныя мадэлі маюць поўнае супадзенне як на ўзроўні плана зместу (глыбінных структур), так і на ўзроўні плана выражэння (паверхневых структур). Да ліку такіх мадэлей можна аднесці, напрыклад, мадэлі архаічных і сучасных прэдыкатаў *смяяцца-1* і *смяяцца-2* (табл. 2 і 3).

Табліца 2

Кантрастыўная пара *смяяцца-1* (A) – *смяяцца-1* (C)

Table 2

Contrastive pair *смяяцца-1* (archaic) – *смяяцца-1* (modern)

План зместу		План выражэння	
Узровень 1.1	Узровень 1.2	Узровень 2.1	Узровень 2.2
Exp	[+Pers]	N _{nom}	Хлопец
Pred	статальны	V _f	смяецца
(Caus)	[+Abstr]	(ад N _{gen} / з N _{gen})	ад хвалявання / з радасці
(Mod)	—	(Adv)	(гучна)

Заўвага. Акрамя згаданых вышэй, у табл. 2–6 ужыты наступныя скарачэнні: Abstr – экабстрактнасць; Caus – прычына; Exp – перыенсіў; Mod – спосаб дзеяння; Pred – прэдыкат.

У абодвух выпадках дзеяслоў *смяяцца* выступае як статальны прэдыкат з адпаведным наборам глыбінных склонаў. Актанты «прычына» і «спосаб дзеяння» маюць факультатыўны характар, што пацвярджаюць прыклады з акадэмічных слоўнікаў: *Мішка расказвае нешта, а хлопцы смяюцца* (Я. Брыль); *Унь пая, смяецца з радасці народ* (З. Бядуля); *Роберт ненаaturalна смяюся ад хвалявання і бездапаможна махаў рукамі ў паветры* (С. Анісаў); *Вочы дзяўчыны радасна смяліся, хоць выгляд у яе быў паніклы і разгублены* (М. Ракітны).

Табліца 3

Кантрастыўная пара *смяяцца-2* + з N_{gen} (A) – *смяяцца-2* + з N_{gen} (C)

Table 3

Contrastive pair *смяяцца-2* + з N_{gen} (archaic) – *смяяцца-2* + з N_{gen} (modern)

План зместу		План выражэння	
Узровень 1.1	Узровень 1.2	Узровень 2.1	Узровень 2.2
Ag	[+Pers]	N _{nom}	Муж
Pred	рэляцыйны	V _f	смяецца
Pat	[±Anim]	з N _{gen}	з пакрыўджанай жонкі
(Mod)	—	(Adv)	(злосна або гучна)

Заўвага. Акрамя згаданых вышэй, у табл. 3–6 ужыты наступныя скарачэнні: Ag – агенс; Pat – пацыенс.

Архаічны і сучасны рэляцыйныя прэдыкаты *смяяцца-2* таксама ўтвараюць тоесныя мадэлі з поўным супадзеннем глыбінных і паверхневых структур: *З мяне смяюцца, пагарджаюць, /бо я мужык, дурны мужык* (Я. Купала); *Пачуўшы смех сваіх мужыкоў, яны спыняюць калатню, ускакваюць з зямлі, і кожная злосна кідаецца на свайго мужа за тое, што, гад, не толькі не памагае ў гэтай бядзе, каб выйсці з гонарам, ды яшчэ смяецца з пакрыўджанай жонкі* (З. Бядуля).

Эквівалентныя мадэлі. Эквівалентныя мадэлі супадаюць толькі на ўзроўні плана зместу і маюць істотныя адрозненні на ўзроўні плана выражэння.

Эквівалентнымі, напрыклад, будуць мадэлі дзеяслоўных прэдыкатаў адносін з адмоўнай ацэнкай архаічных прэдыкатаў *смяяцца-3* + над N_{instr} , *смяяцца-4* + перад N_{instr} і сучаснага прэдыката *смяяцца-2* + з N_{gen} (табл. 4 і 5).

Табліца 4

Кантрастыўная пара *смяяцца-3* + над N_{instr} (A) – *смяяцца-2* + з N_{gen} (C)

Table 4

Contrastive pair *смяяцца-3* + над N_{instr} (archaic) – *смяяцца-2* + з N_{gen} (modern)

План зместу			План выражэння	
Узровень 1.1	Узровень 1.2	Узровень 2.1 (A)	Узровень 2.1	Узровень 2.2
Ag	[+Pers]	N_{nom}	N_{nom}	A: ён C: ён
Pred	рэляцыйны	V_f	V_f	A: смяецца C: смяецца
Pat	[±Anim]	над N_{instr}	з N_{gen}	A: над маімі словамі C: з маіх слоў
(Mod)	–	(Adv)	(Adv)	(злосна)

Табліца 5

Кантрастыўная пара *смяяцца-4* + перад N_{instr} (A) – *смяяцца-2* + з N_{gen} (C)

Table 5

Contrastive pair *смяяцца-4* + перад N_{instr} (archaic) – *смяяцца-2* + з N_{gen} (modern)

План зместу			План выражэння	
Узровень 1.1	Узровень 1.2	Узровень 2.1 (A)	Узровень 2.1 (C)	Узровень 2.2
Ag	[+Pers]	N_{nom}	N_{nom}	A: ён C: ён
Pred	рэляцыйны	V_f	V_f	A: смяецца C: смяецца
Pat	[±Anim]	перад N_{instr}	з N_{gen}	A: перад разгневаным законам C: з разгневанага закону
(Mod)	–	(Adv)	(Adv)	(злосна)

Супастаўленне сінтаксічных мадэлей архаічных прэдыкатаў *смяяцца-3* і *смяяцца-4* і сучаснага прэдыката *смяяцца-2* на ўзроўнях 2.1 і 2.2 карэктнае, бо ў такіх рэляцыйных прэдыкатаў агульная прапазіцыйная структура. Як бачым, ДДМ архаічнага і сучаснага дзеясловаў адрозніваюцца фармальнымі сродкамі рэалізацыі на паверхневым (фармальна-граматычным) узроўні семантычнай функцыі пацыенса.

Звернем увагу на тое, што ў адпаведных мадэлях пры выражэнні пацыенса на пачатковым этапе фарміравання беларускай літаратурнай мовы будзе назірацца пэўная варыяцыйнасць: ...*смяяцца перэд законам*² (Наша доля. 1906. № 4. С. 2); ...*здзекавацца над ім* (Наша доля. 1906. № 2. С. 4); ...*насмеішы над правасудзем* (Наша доля. 1906. № 6. С. 2); *Сьмяяліся некаторыя з Андрэя, што ён балотам паліць ў печы і гатуе есьці* (Наша ніва. 1908. № 5. С. 5); *Сьмяецца над сваёй роднай мовай, каторай навучыла яго матка, значыць, сьмяецца і над сваёй маткай* (Наша ніва. 1912. № 22. С. 2); ...*і лесу адкрываў*

² Тут і далей цытаты прыводзяцца з захаваннем асаблівасцей арыгінала.

Меншы Брат свае думкі, бо людзі смяліся з яго слоў і песень (Наша ніва. 1906. № 4. С. 4); З яго мовы смяліся старшыя браты (Наша ніва. 1906. № 4. С. 5); Над ім зьдзекуюцца ад часоў; Чаму гэта дэталі жыцця так зьдзекуюцца з яго; ...гвалт над нашымі душамі; ...за даўгія вякі гвалту і зьдзеку над нашай душой (І. Абдзіраловіч); Так ён з паднятымі рукамі стаў і смяецца перад разгневаным законам (Цётка); З мяне смяюцца, пагарджаюць, /бо я мужык, дурны мужык; Паношыцца ў кожнай прыгодзе, сьмяюцца ня дасьць над сабой... (Я. Купала); ...зьдзекавацца над казакамі; Зьдзек не с права, а з сілы (В. Ластоўскі); ...смяюцца з маіх скокаў; ...варнуўся зьбянтэжаны, ня ведаючы, жартуюць з ім ці кажучь праўду; Ціпер-жа нада мною таварышчы сьміюцца; ...над ім пасмяюся; ...насмяханне над маімі словамі (М. Гарэцкі); Над бацькавымі мазалямі смяешся...; А ты цябер і смяешся з бацькі, з маткі... (А. Мрый).

Як бачым, назіраецца пэўны разнабой, які сведчыць пра тое, што на той час сінтаксічная норма адносна спалучальнасці дзеяслова *смяюцца* пакуль не склалася. Нават адны і тыя ж аўтары ўжываюць сінанімічныя канструкцыі. Пераважаюць пры гэтым сінтаксемы *над кім (чым)* і *з каго (чаго)*. Тагачасныя канструкцыі тыпу *смяюцца, насміхацца, зьдзекавацца над N_{instr}* (норма сучаснай рускай мовы) варта разглядаць як беларуска-рускія ізасінтаксічныя структуры.

Неэквівалентныя мадэлі. У СМ дзеясловаў з адпаведным кантрастыўным тыпам адрознення выяўляюцца як на ўзроўні прэдыкатна-актантных структур, так і на ўзроўні іх фармальна-граматычнай рэалізацыі (табл. 6).

Табліца 6

Кантрастыўная пара *смяюцца-5* + N_{gen} (A) – *смяюцца-2* + $z N_{gen}$ (C)

Table 6

Contrastive pair *смяюцца-5* + $da N_{gen}$ (archaic) – *смяюцца-2* + $z N_{gen}$ (modern)

План зместу				План выражэння		
Узровень 1.1 (A)	Узровень 1.1 (C)	Узровень 1.2 (A)	Узровень 1.2 (C)	Узровень 2.1 (A)	Узровень 2.1 (C)	Узровень 2.2
Ag	Ag	[+Pers]	[+Pers]	N_{nom}	N_{nom}	A: яна C: яна
Pred	Pred	рэляцыйны: +	рэляцыйны: –	V_f	V_f	A: засмялася C: смялася
Adr	Pat	[±Anim]	[±Anim]	да N_{gen}	з N_{gen}	A: да яго C: з яго
(Mod)	(Mod)	–	–	(Adv)	(Adv)	(цёпла) (пагардліва)

Неэквівалентнасць выяўляецца тут ужо на ўзроўні прэдыкатаў: архаічны прэдыкат адносіў утрымлівае станоўчую ацэнку, а сучасны прэдыкат адносіў – адмоўную. Гэта акалічнасць абумоўлівае адрозныя прапазіцыйныя структуры.

Так, у ДДМ архаічнага дзеяслова *смяюцца-5* вылучаецца адрасатная функцыя са спосабам выражэння *да N_{gen}* (параўнаем з тоеснай польскай структурай: *śmiać się-3 do kogoś*). Смех тут выконвае фатычную функцыю: дапамагае падтрымліваць або наладжваць добрыя адносіны з іншымі людзьмі. Семантыка прыназоўніка *да* [44, с. 18–20], аднак, дазваляе разглядаць адпаведны дзеяслоў і як прэдыкат перадачы інфармацыі. Такім чынам, відавочнай становіцца беларуска-польская ізасінтаксічная структура таго часу.

Архаічная канструкцыя *смяюцца* + *да N_{gen}* выяўлена намі ў творах Цёткі і Янкі Купалы: *Мілыя, бясконца багатыя мінуты смяліся да яе, ласкаліся вяснянымі ўздохамі, апляталі чаромхі шэптам змучаны мозг...*; *Засмялася да ігрывых хімер і паверыла абману* (Цётка); *Рэчка ўецца і смяецца да зялёных лоз і вольх...*; *Жаль, нуда хай ідуць перад намі, / І маркотнасць, і любасць бясконца, / А ты, маці, сваймі каласкамі / Шумі, цешся і смейся да сонца* (Я. Купала). Адзінкавыя сучасныя кантэксты з твораў В. Адамчыка, У. Караткевіча і А. Васілевіч сведчаць пра дыялектны характар адпаведнай канструкцыі ў тэкстах сучаснай прозы.

Сучасны дзеяслоўны адпаведнік як рэляцыйны прэдыкат адносіў з адмоўнай ацэнкай мае ў адпаведнай пазіцыі пацыенс³, выражаны праз сінтаксему з N_{gen} .

Як бачым, для неэквівалентных мадэлей характэрна наступная карэляцыя: адрозненні на прапазіцыйным узроўні абумоўліваюць адрозненні на фармальна-граматычным узроўні.

Яшчэ адзін відавочны прыклад такой «залежнасці» прадстаўлены ў ДДМ архаічнага і сучаснага прэдыкатаў *сядаць* (табл. 7):

³Ёсць, аднак, меркаванне, што ў адпаведнай пазіцыі будзе выступаць такі актанта, як стымул [43, с. 98–99].

Табліца 7

Кантрастыўная пара *сядаць* + на N_{loc} (A) – *сядаць* + на N_{acc} (C)

Table 7

Contrastive pair *сядаць* + на N_{loc} (archaic) – *сядаць* + на N_{gen} (modern)

План зместу			План выражэння		
Узровень 1.1 (A)	Узровень 1.1 (C)	Узровень 1.2	Узровень 2.1 (A)	Узровень 2.1 (C)	Узровень 2.2
Ag	Ag	[+Pers]	N_{nom}	N_{nom}	A: я C: я
Pred	Pred	акцыянальны	V_f	V_f	A: сядо C: сядо
Adr	Dir / Loc / Obj	[–Anim]	на N_{loc}	на N_{acc}	A: да яго C: з яго

Заўвага. Акрамя згаданых вышэй, у табліцы выкарыстаны наступныя скарачэнні: Dir – дырэктыў; Loc – лакатыў; Obj – аб’ект.

Як бачым, прэдыкатна-актантныя структуры архаічнага дзеяслова *сядаць* і яго сучаснага адпаведніка ўтрымліваюць розныя семантычныя функцыі. Так, архаічны прэдыкат мае ўласна лакатыў. Канструкцыя з лакатывам, выражаным месным склонам (беларуска-польская ізаінаксічная структура таго часу), мае месца, напрыклад, у творах Цёткі: *Сядо на лаўцы, гляджу на творы рук людскіх; Аднаго разу між іншымі птушкамі і салавейка ўпаў на спячага маракі і ўсеўся на ім адпачыць, марак, абудзіўшыся, накарміў птушачку, прыгарнуў*.

Сучасны прэдыкат утрымлівае ў сваёй ДДМ гіперфункцыю *дырэктыў/лакатыў/аб’ект*. Менавіта гэта прапазіцыйнае адрозненне абумоўлівае спецыфіку выражэння другога актанта: для архаічнага прэдыката праз сінтаксему на N_{loc} , для сучаснага прэдыката праз сінтаксему на N_{acc} . Вось чаму ў сучаснай беларускай мове ўжываецца выраз *сесці на што*, а не *сесці на чым* у адрозненне, скажам, ад польскай мовы. Адпаведна ўжываюцца формы *на лаву* ці *на лаўку*, якія выступаюць тут у якасці дырэктыва [1, с. 292–293].

Заклучэнне

Праведзенае намі даследаванне дазваляе канстатаваць прыдатнасць кантрастыўнага падыходу пры ўнутрымоўных сінтаксічных даследаваннях, калі пры супастаўленні дыяхронных і сінхронных канструкцый (у нашым выпадку сінтаксічных мадэлей дзеяслоўных прэдыкатаў пачатку XX і XXI стст.) вызначаецца нацыянальная сінтаксічная спецыфіка той ці іншай мовы, а таксама выяўляецца дынаміка станаўлення яе сінтаксічных норм.

Распрацаваная намі ДДМ з’яўляецца рэлевантнай і для ўнутрымоўнага, і для міжмоўнага апісання дыстрыбуцыйных уласцівасцей дзеясловаў (сінтаксічных мадэлей простага сказа). Яна дае магчымасць супастаўляць сінтаксічныя мадэлі як розных моў, так і розных сінхронна-дыяхронных зрэзаў адной мовы, што дазваляе лічыць ДДМ універсальным тэарэтыка-метадалагічным інструментам кантрастыўнага аналізу.

З вышэйсказанага відаць, што апісанне дыстрыбуцыйных уласцівасцей дзеяслова павінна праводзіцца на двух узроўнях: плане зместу, калі ўлічваецца не толькі склад прапазіцыі, але і селекцыйныя абмежаванні прыдзеяслоўных пазіцый, і плане выражэння, калі ўлічваецца спосабы эксплікацыі той ці іншай семантычнай функцыі, а таксама дыяпазон і характар «лексічных уваходжанняў» у эксплікаваныя пазіцыі.

У даследаванні распрацавана кантрастыўная тыпалогія мадэлей. Відавочна, тоесныя мадэлі будуць пераважаць сярод іншых кантрастыўных тыпаў СМ. Беларуска-польскі матэрыял паказаў 65 % такіх мадэлей [1, с. 381–382]. Сярод нятоесных мадэлей прэваліруюць эквівалентныя канструкцыі – структуры з універсальнай прапазіцыяй і шматлікімі адрозненнямі на паверхневым узроўні пры фармальна-граматычным выражэнні таго ці іншага актанта (узровень 2.1 ДДМ), што складае прыкладна 30 % ад агульнай колькасці ДДМ.

Неэквівалентныя мадэлі з адрознымі глыбіннай і паверхневай структурамі будуць мець адзінкавы характар (прыкладна 5 % выпадкаў), бо ў асноўным склад прапазіцый, што адлюстроўваюць пазамоўны свет, універсальны для розных моў.

Бібліяграфічны спасылкі

1. Важнік СА. *Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката*. Мінск: Права і эканоміка; 2008. 498 с.
2. Реформатский АА. О сопоставительном методе. В: Реформатский АА. *Лингвистика и поэтика*. Москва: Наука; 1987. с. 40–52.
3. Норман БЮ. Управление и его изучение в условиях близкородственного двуязычия. В: Шанский НМ, редактор. *Всесоюзная научная конференция по проблемам обучения русскому языку в условиях близкородственного билингвизма*. Минск: БГУ; 1975. с. 367–372.

4. Киклевич А.К. *Лекции по функциональной лингвистике*. Минск: БГУ; 1999. 215 с.
5. Апресян Ю.Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля. В: Ахманова О.С., редактор. *Лексикографический сборник. Выпуск 5*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей; 1962. с. 52–72.
6. Апресян Ю.Д. К вопросу о структурной лексикологии. *Вопросы языкознания*. 1962;3:38–46.
7. Апресян Ю.Д. О понятиях и методах структурной лексикологии (на материале русского глагола). В: Шаумян С.К., редактор. *Проблемы структурной лингвистики*. Москва: Издательство Академии наук СССР; 1962. с.141–162.
8. Апресян Ю.Д. Опыт описания значений глаголов по их синтаксическим признакам (типам уравнения). *Вопросы языкознания*. 1965;5:51–66.
9. Апресян Ю.Д. *Экспериментальное исследование семантики русского глагола*. Москва: Наука; 1967. 251 с.
10. Karolak S. Składnia wyrażen predykatywnych. W: Topolińska Z, редактор. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Warszawa: PWN; 1984. s. 11–212.
11. Karolak S. Selekcja. W: Polański K, редактор. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład narodowy imja Ossolińskich; 1993. s. 475–478.
12. Polański K, Laskowski R. Dystrybucja. W: Polański K, редактор. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład narodowy imja Ossolińskich; 1993. s. 123–124.
13. Сцяцко П.У., Гуліцкі М.Ф., Антанюк Л.А. *Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў*. Мінск: Вышэйшая школа; 1990. 222 с.
14. Helbig G, Schenkel W. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut; 1969. 312 S.
15. Хельбиг Г. Части речи в синтагматике. В: Степанова М.Д., Хельбиг Г. *Части речи и проблема валентности в современном немецком языке*. Москва: Высшая школа; 1978. с. 138–240.
16. Selinker L. Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*. 1972;10(3):209–231.
17. Krzeszowski T.P. Interlanguage and contrastive generative grammar. *Interlanguage Studies Bulletin*. 1976;1:58–78.
18. Апресян Ю.Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании. В: Ярцева В.Н., Шведова Н.Ю., редакторы. *Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие*. Москва: Наука; 1969. с. 302–306.
19. Гак В.Г. *Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис*. Москва: Высшая школа; 1981. 208 с.
20. Міхневіч А.Я. *Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове. Трансфармацыйны аналіз*. Мінск: Навука і тэхніка; 1965. 160 с.
21. Міхневіч А.Я. *Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы*. Мінск: Навука і тэхніка; 1976. 263 с.
22. Klemensiewicz Z. Schemat syntaktyczny i szablon syntaktyczny. W: Lewicki A, редактор. *Problemy składni polskiej*. Kraków: PWN; 1971. s. 120–121.
23. Норман Б.Ю. *Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков*. Минск: Университетское; 1988. 28 с.
24. Золотова Г.А. *Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса*. Москва: Наука; 1988. 440 с.
25. Бабенко Л.Г., редактор. *Русская глагольная лексика: пересекаемость парадигм. Памяти Э. В. Кузнецовой*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета; 1997. 517 с.
26. Филлмор Ч. Дело о падеже. В: Звегинцев В.А., редактор. *Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. Выпуск 10*. Москва: Прогресс; 1981. с. 369–495.
27. Левицкий Ю.А. *От высказывания – к предложению. От предложения – к высказыванию*. Пермь: Пермский государственный университет; 1995. 196 с.
28. Богданов В.В. *Семантико-синтаксическая организация предложения*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета; 1977. 204 с.
29. Никитин М.В. *Основы лингвистической теории значения*. Москва: Высшая школа; 1988. 168 с.
30. Всеволодова М.В. *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: фрагмент прикладной (педагогической) модели языка*. Москва: Издательство Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова; 2000. 502 с.
31. Будагов Р.А. *Человек и его язык*. Москва: Издательство Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова; 1976. 428 с.
32. Polański K. *Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich. Tom 1–5*. Wrocław: PAN; 1980–1992.
33. Важнік С.А. Транзітыўная мадэль як паказальнік безэквівалентнасці сінтаксісу беларускай мовы (пры супастаўленні з польскай мовай). *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія*. 2000;1:43–47.
34. Важнік С.А. Праблема апісання сінтаксічных архаізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове: змены ў семантычнай структуры транзітыўных сказаў. В: Загнітко А., редактор. *Лінгвістычны студыі. Выпуск 16*. Донецьк: Донецький національний університет; 2008. с. 100–103.
35. Важнік С.А. Даросласць/недаросласць як сінтаксічная катэгорыя беларускага сінтаксісу пачатку ХХ ст. В: Пивоварчик Т.А., Минчук И.И., Зезюлевич А.В., редакторы. *Язык как ценность бытия*. Гродно: Гродненский государственный университет имени Янки Купалы; 2023. с. 92–99.
36. Важнік С.А. Цётка: моўная асоба – сінтаксіс. *Сафія*. 2024;1:21–35.
37. Важнік С.А. Сінкрэтызм беларускага сінтаксісу: на прыкладзе пасесійных канструкцый з прэдыкатамі *мець* і *быць*. *Труды БГТУ. Серія 4, Принт- і медыатэхналогіі*. 2022;1:102–110.
38. Васильев Л.М. *Семантика русского глагола*. Москва: Высшая школа; 1981. 184 с.
39. Лещенко М.И. *Виртуальный и актуальный аспекты предложения*. Минск: Вышэйшая школа; 1988. 131 с.
40. Бабенко Л.Г., редактор. *Семантические модели русских глагольных предложений. Экспериментальный синтаксический словарь. Проспект*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета; 1998. 169 с.
41. Ломтев Т.П. *О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках*. Москва: Московский университет имени М. В. Ломоносова; 1958. 24 с.
42. Гак В.Г. *Сравнительная типология французского и русского языков*. Москва: Просвещение; 1983. 288 с.
43. Важнік С.А. Кантрастыўны сінтаксіс дзеяслова *смяцца*. *Беларуская лінгвістыка*. 2024;93:96–105.
44. Шуба П.П. *Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў*. Мінск: Народная асвета; 1993. 168 с.